

С.Т. Набиев*, Т.С. Садықов, Ж.О. Хасенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: nabiev-92@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; farxat.kz@mail.ru)

Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары: тарих және тағылым (XX ғ. 20-30 жж.)

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кеңес Одағындағы, соның ішінде оның құрамында болған Қазақстандағы сталиндік тоталитарлық биліктің қазақ ауыл шаруашылығындағы ірі байлар мен орташа ауқатты адамдарды тап ретінде жою, шаруашылықты казармалық социализм талаптарына сай ұжымдастыру жасау мақсаты, барысы мен зардаптары туралы баяндалып, ғылыми баға берілген.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Қазақ АКСР-ы, сталиндік ұжымдастыру, тоталитаризм, казармалық социализм, геноцид, тәркілеу, ашаршылық, репрессия, миграция, демография.

Kipicne

Қазақстанның XX ғасырдың бірінші ширегіндегі тарихы сталиндік өктем саясаттың халқымызға әкелген орасан зор алапаты, қасіреті және қайғысымен ерекшеленеді. Бұл мерзім қазіргі ұрпаққа халықты еркінен айырып, күштеу, зорлау, жазалау, көпшілігінің лажсыздан туған жерлерін тастап, шет жұртқа босуы, бірнеше миллиондаған адамдардың өмірін жалмаған аштықпен есте қалады. Тура осы бейбіт уақытта қазақ ұлты өз тарихында бұрын болып көрмеген санының жартысына жуығынан айырылды. Егерде адамзаттың өткеніне талдау жасайтын болсақ, бейбіт уақыттағы өзінің мемлекеті тарапынан жасалған мұндай әдейі қырғын ешқандай елде болып көрмеген екен. Ауылдар, аудандар мен тұтас аймақтар тұрғындарсыз бос қалды.

1929-1931 жылдары Қазақстанда 372 көтеріліс болып, оған 80 мыңға жуық адам қатысты. Көтерілістер халықтың республикадан тыс жерлерде, соның ішінде шетелде жаппай қоныс аударуымен қатар жүрді. Тек 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін Қазақстан аумағынан 281230 шаруа қожалықтары көшіп кетті, олардың біраз бөлігі Қытай, Иран және Ауғанстан аумағында пайда болды. Тұрақты әскерлер мен ОГПУ органдарының күштерімен бүлікші халыққа қарсы қатыгез жазалау әрекеттері жүргізілді. 1929-1931 жылдардағы ірі көтерілістер мен толқуларға қатысқаны үшін 5551 адам сотталды, олардың 883-і атылды. Жалпы, Қазақстанда мәжбүрлеп ұжымдастыру кезеңінде 100 мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырады [1; 92].

Кеңес Одағы кезіндегі тоталитарлық режим басшыларының жасаған қылмысының халыққа зардабы орасан зор болды. Тарихтағы осындай қасіретті кезеңді зерттеу және халыққа түсіндіру тарихшы қауымның парызы. Кезінде бұл тақырыпқа шетелдік ғалымдар — М. Олкотт, Р. Конквест, С. Уиткрофт және тағы басқалар өздерінің көлемді зерттеулерін арнады. Қазақстандық ғалымдар да жүйелі түрде осы мәселемен шұғылданып келеді. Алайда тақырыптың маңыздылығы мен оқиғаның Қазақстанның барлық өңірлерінде орын алуларына байланысты оның маңызын толық ашу үшін әр аймақтың осы бағыттағы тарихын зерттеу аса қажеттілікке айналып отырғандығы белгілі. Мысалы, осылардың қатарындағы Орталық Қазақстан аудандарындағы ұжымдастыру мен тәркілеу өзі жеке диссертациялық зерттеу тақырыбына жетерлік мәселе.

Зерттеу әдістері

Мақалада ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихилық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері қолданылған. Ең алдымен осы кезеңге қатысты ғылыми еңбектерді талдау және оны зерттеудің әдістерін анықтай отырып, деректерді салыстыру, талдау және статистикалық мәліметтерді қарастыру сияқты өзекті мәселелерден бастап қараған жөн деп санаймыз.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nabiev-92@mail.ru

Осы себепті бірнеше ғалымдардың зерттеуіндегі методологиялық принциптерін ашып қарастырып сақ.

Ресейлік ғалым Г.Ф. Добронеженко былай деп жазады: «Кеңес ғылымында «сыныптық талдаудың лениндік әдістемесі» деп аталатын объективті көзқарас аясында дамыған әлеуметтік құрылымдарды зерттеу әдісі бар. Өтпелі кезеңдегі кеңестік қоғамның әлеуметтік құрылымын дамытудың лениндік тұжырымдамасы «социализмнің жеңісі нәтижесінде жаңа таптардың пайда болу негізінен емес, осы сыныптардың әлеуметтік келбетін, олардың іштей құрылымы мен олардың арасындағы қатынасты өзгерту тұрғысынан келді» [2; 1-25]. Ол рас, бұрын тарихи оқиғаларды зерттеуде маркстік-лениндік теория-методология негізінде тұжырымдар жасалды. Қазіргі уақытта әлем ғалымдары тарихты өркениеттік көзқарас тұрғысынан зерттейді және уақыт контекстінде қарастырады.

Ресейлік ғалымдар П.И. Косов және А.Б. Брендева «Основы демографии» еңбегінде: «Зерттеу объектісіне алынып отырған тақырып тарихи-демографиялық мәселемен тығыз байланысты. Демография әдісі — спецификалық әдістерді қолданады. Онда ең алдымен өз пәні зерттеледі, бұл теориялық анализдің бірлігі, статистикалық өлшемдер саяси және ғылыми анализдерді анықтайды [3; 6]. Демек, тарихи-демография саласы бойынша осы зерттеуге алынған тақырыптағы саяси оқиғалар мен статистикалық мәліметтерді салыстырмалы зерттеуге болады деген қорытынды шығады.

Белорус ғалымы В.Н. Сидарцов «Методологические проблемы истории» атты еңбегінде: «Қоғамдағы адамдарды құрылымына қарай статистикалық мәліметтерге сүйеніп зерттегенде, ішкі демографиялық факторлар ашыла түседі. Онда миграция және тұрғындардың тууы, өлімі деген мәселелер қарастырылады. Зерттеу тұрғысынан алғанда тарихи-демография автономды пәнаралық бағытта жұмыс жүргізуі нәтижесінде демографиялық талдауларды жүзеге асырады», [4; 265] - деген тұжырым жасаған.

Зерттеу нәтижесі

Алайда көптеген онжылдықтар бойы осындай аса ауқымды қасіреттің деректері жасырылып келді, олар ресми кеңестік тарихнаманың беттерінде жарияланбады. Кеңестік насихат ұжымдастыруды ол бүкілхалықтық қолдау алған «Ұлы революциялық жетістік» деп бағалады [5; 13-14].

Өкінішке орай «Өткен ХХ ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды. Ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді» [6; 3].

Өзінің халқына осыншама қасірет әкелген сталиндік ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың көптеген себептері болғандығы белгілі. Олардың қатарында: күштеу, мәжбүрлеу мен жазалауға негізделген мемлекеттік жоспар мен қоғамдық меншікті басшылыққа алған социалистік экстенсивті экономиканың тұрақты негіздегі өнімділігін арттыру, ауыл шаруашылығындағы ұжымшарлар мен кеңшарлардың тегін еңбегін пайдалану арқылы Кеңес Одағының ауыл шаруашылығын, соның ішінде астық өнімдерін мол көлемдегі шетке шығарушы елге айналдыру.

Осылармен қатар КСРО-ны халық жаулары ретіндегі екпінді құрылыстарға айдалған миллиондаған адамдардың тегін де ауыр еңбегін пайдалана отыра индустрияландыруды іске асырып, социализмнің капитализмнен артықшылығын дәлелдеу мақсат етіп қойылғандығы белгілі.

1920 жылдардың ортасына дейін мемлекеттің экономикасының қарқынды дамуын іске асыра бастаған Жаңа экономикалық саясатты капитализмді қайтадан әкелуші деп бағалаған сталиндік жүйе толығымен тоқтатты. Атап айтқанда: «БК(б)П ұйымдарына 1928 жылғы ақпанда жазған нұсқау хатында Сталин өзіне тән үзілді-кесілді өсиеттік мәнерде: «Біздің Жаңа экономикалық саясаттан бас тартатынымыз, азық-түлік салғыртын енгізгеніміз, кулактарды тәркілейтініміз туралы әңгімелер контрреволюциялық сандырақ болып табылады, оған қарсы табанды түрде күресуіміз керек. ЖЭС біздің экономикалық саясатымыздың негізі және ол тарихи ұзақ мерзімге созылады» деп жазды.

Алайда кең ауқымды экспроприациялық акциялар, дәлірек айтқанда, Жаңа экономикалық саясат өзінің қоғамды үдемелі реформалаудың оң үлгісі ретіндегі ақиқаттығын іс жүзінде жойып, ісқимылдан жалаң декларациялық сипатқа айналып кетті [7; 752].

Нақты деректерге сүйенетін болсақ, ЖЭС қысқа мерзімде Бірінші дүниежүзілік және Азамат соғыстары, жиырмамыншы жылдардың басындағы құрғақшылықтың зардаптарына ұшыраған экономиканы жылдам қалпына келтіре бастады. Мысалы, Қазақстан бойынша осы мерзімдегі ауыл шаруашылығының онды нәтижелерін төмендегі көрсеткіштер арқылы айқын білуге болады. Мал шаруашылығы жалпы мал саны — 1924-1925 жылдары — 24 миллион бас, 1925-1926 жылдары — 26,5 миллион бас, 1926-1927 жылдары — 29 миллион басқа жетті [8; 190].

Жаңа экономикалық саясаттың нәтижелі жүргізілуінен Қазақстандағы «Ірі қара мал 1923 жылы 1922 жылмен салыстырғанда 4 миллион басқа артық, жұмыс малы биыл өткен жылмен салыстырғанда бір миллионға артық болды» [9; 3].

Егерде сол кезеңдегі Қазақстанның жекелеген аймақтарындағы мал санының өсуіне талдау жасайтын болсақ, Батыс Қазақстанның Адай уезіндегі «Қой 1909 жылы — 56720, 1925-1926 жылдары — 504295 бас» [10; 16] болған. Яғни уездегі жергілікті қазақтардың негізгі малы қойдың саны он есеге жуық өскен. 1926 жылы бұл уездегі түйе мен жылқы саны да қазақтар үшін ең қолайлы болған 1909 жылғы көрсеткішіне таяп келген.

Осылармен қатар 1920 жылдың бірінші жартысынан-ақ Қазақстанда халық тұтынатын көптеген жеңіл өндірісі тауарларымен бірге негізгі азық-түлік түрлерінің бағасы едәуір көлемде арзандай бастады. Атап айтқанда: «1923 жылдың қазан айындағы Ақмола губерниясындағы тұрмысқа қажетті тауарлармен қатар азық-түлік түрлерінің арзандауы туралы: тиісінше әр киллограм қант 1 қазанда 60 тиыннан 52 тиынға, арзандау деңгейі 13%; бидай тиісінше киллограммы 75 тиыннан 57 тиынға, арзандау деңгейі 24%; сиыр майы киллограммы 25 тиыннан 21,2 тиынға, арзандау деңгейі 14%; мал еті киллограммы 9 тиыннан 7 тиынға дейін, арзандау деңгейі 22% болды. Барлығы орта есеппен 22% арзандаған» [11; 36]. Ал мұның өзі мемлекеттің экономикасының халықтың негізгі сұранысын барынша қамтамасыз етуге мүмкіндігінің молайғандығын көрсетіп береді.

Міне осылай, Жаңа экономикалық саясат қысқа мерзімде барша Кеңес Одағы сияқты Қазақстан халық шаруашылығының барлық бағыттарына даму мен өсу әкелді. Соның ішінде ауыл шаруашылығы бойынша: егістік аумағының көлемі ұлғайды (1928 жылы — 4 млн гектарға дейін; 1924 жылы — 2,1 млн гектар); астық және басқа ауыл шаруашылығы дақылдары түсімінің жалпы көлемінің өсуі байқалды. 1928 жылы Қазақстан елдегі жиналатын астықтың 4-тен 1-ін берді; мал саны 1928 жылы 40,5 млн басқа көбейді (1922 жылы — 12,2 млн бас болды); кедей және батрақтық шаруашылықтардың қысқаруы негізінде ауылдық жерлердегі ауқатты топтың үлес салмағы арта түсті (80 %-дан артық). 103 коммуна және 650 ауыл шаруашылық артелі жұмыс істеді [12; 38-39].

Алайда, аталған оңды көрсеткіштеріне қарамастан, 1920 жылдардың соңынан Кеңес Одағында сталиндік казармалық социализм талаптары толығымен енгізілді. Экономикалық дамудың негізіне күштеу, зорлау, қорқыту, тегін еңбекке мәжбүрлеу, мемлекеттік жоспар мен тапсырманы орындау міндеттілігі енгізілді. Бұған керісінше, адамдардың социалистік қоғамға деген қатынастары өзгерді, еңбек өнімділігі төмендеді.

«Жеке меншік адамды қанаудың көзі, социализмнің жауы» деген қағида үстемдік етіп, Жаңа экономикалық саясаттың тірегіне айналған, елдің дамуын қамтамасыз ете бастаған жеке меншік иелеріне барлық бағыттарда бітіспес күрес бастау алды. Осы арқылы Сталин өзін «маркстік социализмді нақты іс жүзіне асыруды, оның дұрыстығын дәлелдеуді, әлемдік пролетариаттың көсемі» ретінде көрсетуді мақсат еткендігі белгілі. Өнімділігі ауа райы мен жер жағдайына тәуелді, техникалық жабдықтаудан артта қалған кеңестік ауыл шаруашылығындағы бұл жоспарын адамдардың барлығын күштеу мен қорқыту үстемдік ететін казармалық социализм талаптары негізіндегі ұжымдастыру арқылы іске асырмақ болды. Ұжымдастырудың қысқа мерзімдік жоспары бекітілді. Соның ішінде мал шаруашылығы тұтастай жеке меншік және көшпелі жағдайға бағындырылған Қазақстандағы ұжымдастырудың да нақты, шұғыл қысқа кезеңдік мерзімі айқындалды.

Осы мақсаттағы жаппай ұжымдастырудың басталуына байланысты БК(б)П Орталық Комитеті шешім қабылдаған алғашқы қаулыларының ішінде: «Ет проблемасын шешуге байланысты шаралар» (1929 жылғы 20 желтоқсан) мал шаруашылығымен айналысатын қазақ шаруаларының тағдырында шешуші рөл атқарды. Мұнда «ірі ет өндіретін мемлекеттік совхоздарды ұйымдастыру», колхоздардағы мал шаруашылығын өркендету және «ет өнеркәсібін жасау негізінде» мал шаруашылығын қайта құру кезек күттірмейтін міндет ретінде ұсынылды [13; 320]. Ал мұның өзі жеке меншік толық басымдық еткен көшпелі қазақ малшыларының болашағын шешіп бергендей еді.

Бұл саяси сипат алған жалпықоғамдық науқанды 1928-1932 жылдар аралығында толығымен іске асыру міндет етіп қойылды. Республикаға берілген ұжымдастыру мерзімін сол уақыттағы Қазақ АКСР басшылығы одан да аз мерзімде аяқтауға шешім шығарды. Мысалы бұл мазмұндағы БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің бірінші хатшысы Голощекиннің: «Қазақстандағы негізінен байырғы қазақ тұрғындары орналасқан ауыл шаруашылығы мәселесін шешудің негізгі жолы ұжымдастыру болып табылады. Осының негізінде қысқа мерзімде отырықшыландыруды іске асыру керек. Бұл біріншіден, ұжымшарлар кеңшарлармен бірге ауыл шаруашылығындағы қоғамдастырылған секторда ерекше басымдық танытады деген сөз.

Бұдан ары біз кедейлер мен орташаларға барынша көмектесуіміз керек, ұжымшарлық және кеңшарлық құрылымды жедел іске асыруымыз қажет. Соның ішінде екі жылдың ішінде Петропавловск және Қостанай округтерін, ал биылғы жылдың көлемінде жоғарыда аталған округтерді есептемегенде, Үржар және Келес (Сырдария), Шемонайха және Жаңа Семей (Семипалатинск), Марток және Мұхаджар (Ақтөбе), Талдықорған және Еңбекші қазақ (Алматы), Зауральск және Тепловск (Орал), Максим Горький және Цюрупин (Павлодар) округтерінде 15932000 рубль мемлекет қаржысын жұмсай отыра жаппай ұжымдастыруды іске асыру жоспарланып отыр. Жаппай ұжымдастырудың биылғы жылғы көлемі 30%-ға жетеді. Бесжылдықтың аяғына бүкіл өлкені жаппай ұжымдастыру жоспарланып отыр [14; 69], – деген мәлімдемесі ұжымдастыруға Мәскеуден берілген уақытты одан ары қысқарта түсті.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығын толығымен ұжымдастыру бірнеше кезеңдер арқылы өткізу жоспарланды. Оның алғашқысы белсенді мал шаруашылығы ісін ұйымдастырушыларға «халықты қанаушы» деген атау беріліп, малдарын толықтай олардың қарсылықтарына қарамастан тәркілеу арқылы мемлекет қарамағына алу болды. Бұл істің кеңестік саяси маңызы Голощекиннің БК(б)П Қазақ өлкелік пленумында жасаған баяндамасындағы: «Мәселенің екінші бөлегі ауыл туралы. Бұл мәселенің маңыздылығы толығымен түсінікті, оны жасыруға болмайды. Қазақ ауылында Кеңес өкіметі жоқ. Шығыс аймақтардағы таптық ажыраудың бірінші қадамы жергілікті бүкіл қанаушы топтардың бұқараға ықпалын жою, олармен кеңестік ұйымдардың барлық орындарындағы күрес болып табылады».

Сондықтан да байлардың күштеулеріне және олардың ауылдың экономикалық және саяси өміріне ықпал етулеріне қарсы күреске жеткілікті көңіл бөлінуі тиіс [15; 168-186], – деген сөзінде айқындалды. Міне сондықтан да 1920 жылдардың соңынан қазақтардың малдарын зорлықпен тәркілеу белсенділікпен бастау алды. Сол уақыттағы Қазақстанның саяси басшылығының: «Ауылда біз неге ие болдық? Үлкен өсу, алайда байлардың өсуі, рулық қатынастардың сақталынуы, ескі салттың одан ары дамуы. Сондықтан да негізгі міндет ауылда кедейлерді ұйымдастыра отыра, олардың кеңестік нақты мемлекеттегі орнын белгілеу арқылы байларға қарсы бағытталған экономикалық шараларды іске асыру болып табылады» [16; 26], — деген шешімі бұл істің бітіспес таптық мәнін ашып берді.

Жергілікті қазақтардың малдарын мемлекет иелігіне тартып алу 1928 жылғы 27 тамызда қабылданған «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарға тәркілеу жасау және жер аудару туралы» декретте көрініс тапты.

Бұл декретке сәйкес 700-ге жуық шаруашылық тәркілеуге ұшырады, олардан 144745 мал (ірі қараға шаққанда) тәркіленді. 113 мыңға жуық мал іле-шала ұжымдық шаруашылықтарға (29 мың немесе 26 пайызы) және кедей-батрактар шаруашылықтарына (85 мың немесе 74 пайызы) қайтадан бөліп берілді.

Науқанның қорытындысы таңғажайып сияқты болып көрінді. Ресми органдардың есептерінде ауылда орташалар үлесінің 76%-ға дейін көбейгені, ал кедейлер үлесінің керісінше 18%-ға дейін азайғаны туралы мақтаныш сезіммен хабарланды.

Осындай жағдайдағы бай-кулактарды тәркілеу саясаты партиялық-кеңестік мекемелер тарапынан заңнамалық тұрғыда бекітілді. 1930 жылдың басында: «Мемлекеттің колхоз құрылысын қолдау шарасы және ұжымдастыру қарқыны туралы» қаулы шығысымен мүліктерді колхозға өткізу мақсатында шаруаларға қарсы ауқымды күштеу (жер аудару, түрмеге жабу, ату) науқаны басталды. «Бай-кулактарды тап ретінде жою» деген саяси ұранға айналды.

1928 жылдың 27 тамызында ҚАКСР ХКК әлеуметтік жағынан таптық белгілері бар шаруаларды анықтаудың нұсқауын дайындады. Нұсқаудың бірінші тарауы бойынша жер аударуға мынадай шаруалар жіберілді: а) көшпелі аудандарда 400-ден жоғары ірі қара малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар және отырықшы аудандарда — 150-ден жоғары ірі қара малы бар адамдар, сонымен қатар жергілікті халыққа зиянын тигізіп, өзінің рулық беделін пайдаланып, экономикалық үстемдік орнатушылар және ауылды кеңестендіруге кедергі келтірушілер; б) ірі қараға шаққанда мал саны көрсетілген мөлшерден аз болса да, жергілікті билік өкілдері қоғамға зиянды, әлеуметтік жағынан қауіпті саналған адамдар.

1930 жылғы 11 қаңтардан бастап БК(б)П шаруаларға қарсы «Барлық шептерде шабуылдау туралы» құжатты бекітті. Қаулының теориялық шеңберіне сәйкес бай-кулактарды тап ретінде жою, осы кезеңдегі партияның жұмыс тәжірибесіндегі дәрежелілікпен ұштасты [17; 74-76].

Шаруалардың малдарын тәркілеу республика партия, кеңестік ұйымдарының басты жұмысы ретінде белгіленіп, оны ойдағыдай өткізуге, тізімге алынғандардың малдарын толығымен алуға ауылдарға «ең катал нұсқау және үлкен құқықтық еркіндікпен қаруланған 4812 өкіл аттандырылды. Олар

дың бәріне тән іс-мәселенің мәніне бармау мен қаһарлы қаталдық болды. Негізгі нысана орташалардың ауқатты тұратындарына бағындырылды. Алайда мәселенің анық-қанығына барып жатпаған өкілдер, көбіне нағыз орташаларды кейде тақыр кедейлерді де құрықтады» [18; 240].

Малды осындай күш көрсету жолымен тәркілеу Қазақстанның барлық аймақтарында бір мезгілде жүргізілді. Бұл іс Қарсақпай ауданын да айналып кетпеді.

Жалпы Қызылорда округі бойынша 55 бай шаруашылық тәркіленуге тиісті болды. 1928 жылдың қазанына 35 шаруашылық тәркіленіп, олардан 13669 мал алынды. 1929 жылдың сәуіріне округте 54, соның ішінде 33 жартылай көшпелі, 21 көшпелі шаруашылық тәркіленіп, 53 шаруашылық округтен аластатылды. Жоспарланған 27571 бас малдың 18376-і тәркіленді [19; 232].

Қазақ өлкелік партия комитетінің кезекті пленумында қазақтардың малдарын тәркілеудің алғашқы кезеңінің қорытындысына талдау жасай келе Ф.И. Голощекин: «Екінші мәселе — ірі бай-жартылай феодалдарды тәркілеудің қорытындысы туралы. Тәркілеу ауылдың әлеуметтік жағдайын бірден өзгертеді; тәркілеу ауылдың экономикалық даму бағытын да өзгертеді; тәркілеу ауылды жартылай феодалдық рулық қатынастардан тазалау және оны кеңестендіруге нақты жағдайлар жасаудың мықты әдістерінің бірі болып табылады».

Тәркілеудің жетістіктері Өлкелік партия комитетінің V конференциясынан кейінгі бағытының дұрыстығын дәлелдейді. «Жетістік біздің тәркілеуді белгілі әдістермен өткізуімізде болды, біз ҚазОАТКОМ-ның (КазЦИК) заңын шығардық, біздің қолымызда билік бар, ГПУ бар. Әрине біз заңның күшімен және біздің аппарат арқылы әрекет еттік. Табыстың кілті осында. Біз негізінен алғанда 700 шаруашылықтан тәркілеу арқылы ірі қара малға айналдырғанда 150 мың малды тәркілеп, батрактар мен кедейлердің 20633 шаруашылығына бөліп бердік және 293 жаңа колхоз құрдық.

Біріншіден, біз жартылай феодалдық және патриархалдық қатынастарға батыл шабуыл жасадық, біз ауылдан рулық жартылай феодалдық қатынастарды іске асырып, ауылдың дамуына мүмкіндік бермейтін ең ірі, ең қауіпті тап жауларын аластаттық» [20; 327-329], – деп қанағаттана көрсетті.

Осындай жағдайдағы малдарын тәркілеу арқылы «байларды әлеуметтік топ ретінде құрту қазақтарды жалпы ұлттық апатқа ұшыратты. Қазақтардың ұлт ретінде өмірге келгеннен бергі ең сойқанды соққы болған 1920 жылдардың басындағы қасіреттің түп төркіні сол ірі байлардың шаруашылығын құртуда жатқанды» [21; 238].

Ал, тәркілеудің екінші кезеңіне айналған «1930 және 1931 жылдарда Қазақстанда 12265 шаруашылық тәркіленді, яғни кем дегенде 60-70 мың адам, оның ішінде қарт адамдар, балалар мен әйелдер, азапты қуғын-сүргінге ұшырағанын байқаймыз. Солардың көпшілігі осы азаптан қайтыс болды» [22; 210].

Бұлармен қатар «1930 жылдың аяғына дейін республиканың 60 астықты және мақта өсіретін аудандарында күштеу арқылы ресми есептерде «қулақтық-байлардікі» деген 3,1 мың шаруашылық жойылды [23; 200].

Ауылдағы ірі және орта жеке меншік иелерінің малдарын толығымен алып, өздерін қанаушы тап ретінде жер аударудың бастапқы толқыны аяқталуымен бір мерзімде сталиндік жүйе ауыл тұрғындарының толықтай көпшілігін құраған малдары аз және малсыз қалған кедей шаруаларды олардың күштеу мен қорқыту арқылы ұжымдастыруға құлшыныспен кірісті. «Біздің жолымыз басқаша: жеке орта және кедей шаруашылықтарды көтере отыра, кеңшарлар мен ұжымшарларға (және оны нақты іс жүзіне асыра отыра) бағыт алуымыз керек. Ұжымдастыру негізіндегі отырықшыландыру және машиналық техникамен көмектесу. Нақты осы жол ғана батрақтық, кедей және орта шаруашылықтарға өз жерлерін өндірістік тұрғыда игеру, жартылай көшпелі, бір мезгілде байлардың қанауларынан құтқара отыра, егін шаруашылықты емес шаруашылықтан отырықшы егіншілік және егіншілік-мал шаруашылықты бағытқа жылдам өтуге жағдай жасайды. Барлық ауыл шаруашылығы тұрғындарын жаппай ұжымдастыру арқылы егін шаруашылығына көшу және егістік көлемін кеңейту» [24; 537-557], – деген Голощекиннің мәлімдемесі Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың сталиндік мақсатын толықтай аша түсті.

Бұл большевиктік эпербақан саяси науқанның барысы мен оның қайғылы қорытындысы дәлел болатынындай, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру ешқандай дайындықсыз, оның мақсатын түсіндірусіз жүргізілді. Күштеу, зорлау мен қорқыту негізгі әдіске айналды. Жоғарыда аталып кеткеніндей, оны қысқа мерзімде, ауыл шаруашылығы еңбеккерлерін түгелдей қамту негізгі шарт етіп қойылды. Тарихи мағлұматтарға жүгінетін болсақ: «Егер 1928 жылы Қазақстанда барлық шаруа қожалықтарының 2 %-ы колхозға біріксе, 1930 жылғы 1 сәуірде олардың 50,2 %-ы, ал 1931 жылғы қазанға дейін

65 %-ға жуығы колхоздар қатарына күшпен тартылды. Ал кейбір аса белсенділік көрсеткен «екпінді» аудандарда колхоздастыру қарқыны мұнан да жоғары болды. Мысалы, Орал және Петропавел округтерінде осы мерзім ішінде шаруа қожалықтарының 70%-дан астамы колхоздарға енгізіліп үлгерілді. Қарқынның үдере түскендігі сондай, 1931 жылғы күзде республикадағы сол кездегі 122 ауданның 78-де ұжымдастыруға мәжбүр етілген шаруа қожалықтарының саны 70-тен 100 %-ға дейін жетті» [25; 5].

Бүкіл Қазақстан бойынша ұжымшарларға кіруге қарсы болғандарға қарсы зомбылық көрсету, тіпті жазалау шаралары толығымен іске асырылды. Мысалы: «Ұжымшарларға бірігудің» бастаушылары насихат көрсеткендей, кім ұжымшарларға кіргісі келеді?» деген шақырудың орнына «Ұжымдастыруға кім қарсы?» деген сұрақтар қойды. Егерде шаруалар ұжымдастыруға ниет білдірмеген, «буржуазиялық» жеке меншіктен айырылғысы келмеген кезде оларға күштеуге негізделген «тәрбие-леу» шаралары қолданылды.

Атап айтқанда, жергілікті жерлерден ату жазасымен қорқыту (ату жазасына кесілгендердің бастарынан бірнеше рет асыра ату іске асырылып, оларды шошытты), аязда шешіндіру, конвойдың алдында барша деревня арқылы жалаң аяқпен қарда жүргізу, адамдарды мұздың ойықтарына лақтыру және тағы басқа жазалау туралы хабарлар түсіп тұрды [26; 10-17].

Күнкөрісінің көзі — соңғы малдарынан айрылған, күш қолдану мен жер аударылудан, жазаланудан шошынған, отырықшылық өмірге үйренбеген, осыдан барып барар жерлері қалмаған ауыл қазақтарының басым бөлігі жанұяларымен ұжымдастыруға қарсылық ретінде туған жерлерін тастап, лажсыздан шекарадан жасырын асып, көрші елдерге бас сауғалауға мәжбүр болды. Ал олардың жол бойындағы аурудан, аштықтан, кеңес шекарашыларының оғынан қаза тапқандары қаншама. Барған жерлерінде ешкімнің күтіп алмағандығы да белгілі. Бұл туралы мұрағат құжаттары, тарихи деректер молынан мағлұматтар береді. Аталған мазмұндағы: «1932-1933 жылдары Шыңжаңда Шәуешек көшелерінен аш адамдардың тобырын жиі көруші едік. Менің есімде олар біртүсті, әбден жүдеген, тіпті өлікті көз алдыға келтіретін: сұрғылт түсті киімдері жыртылған, мүлдем сұрланған, жалбыраған шашты, жүздері мен қолдарын тығыздала қысқан сұрланған тері, ішіне қарай кіріп кеткен от шашып, рақымшылық күткен көздерін ұмыта алмаймын. Бұлар Шығыс Қазақстанның шекаралық ауылдарынан қашып келген қазақтар еді. Олар өте көп болатын. Қызыл мешіттің кең ауласында олардың мыңдаған тобы бір-біріне тығыз топтасып шайқалып тұратын. Адамдар ешқандай айқайламай, сөйлемей, сұрамай әрбір өтушіге қолдарын созатын еді.

Түнге қарай бұл тобыр әр қараңғы көшелерге, үйлер арасындағы қалтарыстарға тарап, көшелерге орналасқан ұйғыр ас пісіру орындарының маңайларын паналайтын. Ал таңертең күн шығысымен қала көшелерін көтерем ат жегілген арбамен қарт қазақ аралайтын. Жәңдері қолтықтарына дейін түрілген, ұсталар пайдаланатын былғары шалғыш таққан екі ұзын бойлы ұйғыр арбамен қатарлас жүріп отыратын. Олар келесі өліктің жанына келіп, оны иығы мен аяғынан ұстап, арбаға лақтыратын. Ол толған кезде қарт мұсылман зиратына қарай бет алатын.

Мен барлығын айтқаным жоқ. Шәуешектен Ласты өңіріне, одан ары Тарбағатай арқылы Хабарасу асуына дейінгі жол бойы өлген қазақтарға толы болатын және олардың кейбіреулерінің қойындарынан кеңес ақшалары шығып жататын. 1933 жылдың көктемінің аяғында аш тобырлар қала көшелерінде көрінбейтін болды. Оларды қайда ығыстырды және олардың одан арғы жағдайлары қалай болды, ол жағы ешкімге белгісіз еді» [27; 100], – деген осы оқиғаларға куәгердің жазбасы жоғарыдағы айтылғандардың бір мысалы ғана.

Осы уақытта жалпы Қазақстан бойынша ауыл тұрғындарының көрші елдерге лажсыздан қоныс аударулары бұрын болмаған дәрежеде етек алып, орташа есеппен шекаралық аудандардағы жергілікті тұрғындардың жартысына жуығы жасырын қоныс аудару бастады. Мысалы: «1928 жылға дейін-ақ ауыл шаруашылығындағы қайта құруларға қарсылық ретінде шаруалар Қазақстаннан тыс жерлерге кете бастады. 1930 жылдың сәуірінде Қазақ АКСР Халкомының «феодал-бай элементтердің шекаралық аудандардан Қытайға жасырын көшулеріне қарсы күрес туралы» қаулысы шығарылды. Онда атап айтқанда жазалау шаралары ғана емес, тұрғындардың әлеуметтік қауіпті топтары — байлар мен кулактарды, олардың жанұя мүшелерін 100 шақырымдық шекаралық аймақтан аластату және бандиттік құрылымдарға көмек көрсеткен адамдарды жазалау қарастырылды.

Әскерлер мен ОГПУ органдарының жазалау науқаны халықтың қарсылығын тоқтата алмады. Тек 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін елеулі бөлігі негізінен Қытай, Иран, Ауғанстанға 281230 шаруашылық көшіп кетті. Толық емес деректер бойынша 1932 жылдың тамызына дейін Алматы облысының 14 ауданынан Қытайға 11530 шаруашылық қоныс аударды. Құлжадағы кеңестік консулдың мәліметі бойынша Семей мен Шығыс Қазақстан облыстарынан Қытайға қо-

ныс аударғандардан Тарбағатай округіне 11,5 мың жанұя немесе 90 мыңнан артық адам келген. Қазақ КСР басшылығының қорытындысы бойынша Шыңжаңның солтүстік аудандары тұрғындарының үштен бірі Қазақстаннан келгендер болған.

1932 жылдың 4 наурызындағы Кремльде Сталинге арналған ерекше хабарламада: «Павлодар ауданынан Батыс Сібір территориясына тұрғындардың 50%-на дейінгісі қашып кеткен». 1930 жылғы аштық пен астықтың шықпауынан Батыс Сібір өлкесіне қашқан қазақтарды саны 150 мыңға дейінгі адам болған.

Өз халқының тағдырына жаны ауырып, алаңдаған Тұрар Рысқұлов қазақтардың Қазақстаннан тыс жерлерге көшуі туралы 1933 жылдың наурызында И.В. Сталинге жазған хатында: «Қоныс аудару жекелеген аудандар бойынша барлық тұрғындардың 40-50 пайызын құрайды», - деп көрсетті. 1 миллион 300 мың қашқындардың 676 мың адамы мүлдемге Қазақстаннан қоныс аударды [28; 278].

Ал, келесі деректегі Қытайдан пана таппай қайтадан туған жеріне жасырын өтіп, шекарада Қабимолла Жексембаевтың 1934 жылдың 29 қазанындағы Ішкі істер бөлімі комендатурасы төтенше өкіліне берген жауабындағы: «Аса қатты аштықтан байларды қосқанда барлық эмигранттар қайтадан қайтуға құштар. Алайда олардың көпшілігі мұны істей алмайды, өйткені азық-түліктері және өту көліктері жоқ. Биыл келе алмайтындардың онда аштықтан өлетіндіктерін білемін» [27; 74], – деген түсінігі шет жерде пана таппаған қазақтардың қайғылы тағдырларын жеткізеді.

Кеңестік ұжымдастырудың одан арғы қасіреті — малдары ұжымшарларға түгелдей, тартып алынып, күн-көріссіз қалған қазақтардың жаппай аштыққа ұшырауы болды. Индустриялық дамуы алға басып, өнеркәсібі өркендей бастаған, тура осы мерзімде шетелдерге астық өнімдерін шығарудан алдыңғы орын алған Кеңес Одағындағы өз тұрғындарының бір үзім нан бұйырмай, арты орасан зор қырғын әкелген жаппай аштыққа ұшырауын сталиннің өз халқына жасаған «геноциды» деп ашық айтуға болады. Егерде нақты деректерге сүйенетін болсақ: КСРО-дан сыртқа астық шығару көлемі 1928 жылы — 0,1 млн тонна; 1929 жылы — 1,3 млн тонна; 1930 жылы — 4,8 млн тонна; 1931 жылы — 5,2 млн тонна болған [21; 240].

Міне осылай, Кеңес өкіметінің алдын-ала дайындалмаған және асығыс ұжымдастыру ісінен зардап шегіп, тозуға ұшыраған, аштыққа тап болған тұрғындарының басына түскен қайғылы сәтте де ешқандай көмек көрсетілмеді. Қарапайым халық өкілдерін айтпағанда, сол уақыттағы Қазақстанның белгілі ұлт жанашырлары — партия, мемлекет қайраткерлерінің БК(б)П Орталық Комитетіне, кеңес үкіметі басшылығына осындай алапатты жағдай туралы жазған хабарламалары түгелдей жауапсыздықпен қалдырылды.

Нәтижесінде «Кеңестік саяси ұжымдастыру елдің барлық аудандарында орасан бүлдіру мен қайғы әкелді. Қазақстанда оның экономикасының өзіндік ерекше жағдайына байланысты (байырғы тұрғындарының көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты) қасірет болмаған жағдайда орын алды. Қазақтар үшін ұжымдастыру отырықшы өмір салтына күштеп ауыстырушылық және қазақ тұрғындарының басым бөлігінің өмір сүруінің негізіне айналған дәстүрлі мал шаруашылығын қирату бағытымен жүргізілді.

Егер де 1930 жылы Қазақстан өзіндегі 40 миллион бас мал болуы арқылы ет өндіру мен оны шығарудың негізіне айналса, 1932 жылы онда барлығы 5 миллион ғана мал болып, екі жыл бұрынғының 8-ден 1-і ғана қалды.

1932 жылғы санақ бойынша қалған малдың 28% ғана тұрғылықты қазақтарға тиесілі болды. Егерде негізгі қазақ тұрғындарының 90%-ның негізгі кәсібі мал шаруашылығы және өмір сүруінің басты көзі болғандығын ескерсек, бұл мәліметтер Т. Рысқұловтың сөзімен айтқанда «қазақтар үшін өлшеусіз апат болды».

Қазақтардың дәстүрлі экономикасы мен өмір салтын аяусыздықпен бұзу болмаған мөлшердегі қолдан жасалған аштықтың себебіне айналды. Ол миллиондаған қазақтардың аштықтан құтылу мақсатымен өздерінің үйлерін тастауларына мәжбүр етті, алайда жол бойында аштық пен аурудан қазаға ұшырады [29; 15-16]

Малдарын толығымен тәркілеу, кеңес орындарының ет жоспарын орындау мақсаттарындағы оны күшпен тартып алу, ұжымшарларға өткізбеу мақсатындағы малдарын жаппай жасырын сою, т.б. Қазақстанның барлық аудандары мен ауылдарында орын алды. Жекелей тоқталатын болсақ: «Күшпен ұжымдастыру және малды қоғамдастыру салдарынан 1929-1933 жылдар аралығында жоғарыда аталған Қарсақпай ауданында мал басының қысқару деңгейі төмендегідей болды: 1929 жылы — 320 мың бас, 1930 жылы — 270 мың бас, 1931 жылы — 106 мың бас, 1932 жылы — 16 мың бас және 1933

жылы — 8 мың бас. Міне осылай қарастырып отырған мерзімде ауданда мал басы 30 есеге қысқарған [19; 73].

Мал басының осындай ондаған есе, тіпті одан да көп мөлшерде қысқаруы республиканың барлық өңірлеріне жайылды. Міне осындай жағдай жалғыз ғана күн көрісі малынан айырылған, кеңес өкіметі тарапынан оларға ешқандай көмек шаралары жасалмаған, жергілікті қазақтардың одан арғы тағдыры белгілі болды.

«Бүкіл елді шарпыған ашаршылық етек алды, жұрт соңғы малдарынан айырылды, тентіреді. 1931-1933 жылдары мал қорының күрт азайып, жойылып кетуіне байланысты халық босып, бір үзім нан іздеп кетті. Кей деректерде ауыл-аймақтардағы өзен бойындағы аштан өлген адамдардың көмусіз денелері жатқандығы былай тұрсын, қалалардың өзінде осындай сұмдық көрініс тапқан. Теміржол бекеттерінде өлген адамдардың мәйіттерін күн сайын қала сыртына алып кетеді екен.

Қаншама адам азық іздеп жол үстінде өлген. Тіпті кей ауылдарда жол торып, жалғыз-жарым кетіп бара жатқан адамдарды ұрып өлтіріп, етін жеген жағдайлар да кездеседі, [28; 17] — деген келесі дерек те халқымыздың басынан өткізген осындай бұрын болып көрмеген қайғының көлемін қазіргі ұрпаққа жеткізеді.

Бұл уақытта аштық қысып, барар жері қалмаған, шетел аса алмаған шарасыз ауылдың қазақ тұрғындары мүліктерін тастап, балалары мен қарттарын сүйреп, жаяу-жалпы тамақ іздеп, қоныстар мен қалаларға ағылды. Міне осылай Қазақстанда лажсыздан жасалған ішкі және сыртқы қоныс аудару аса зор көлемде орын алды. Мысалы: «Соңғы 1,5 айда Павлодар аш, кір, шоқпыт киген адамдардың келуіне куә болды. Бұл адамдар, негізінен қазақтар қалаға жақын аудандардан келуде. Әр күн сайын жаңадан адамдар қосылады. Қоқыс салатын орындар басқалар шығарып тастағандарды алып, жеп жатқан аш адамдарға толып кетті. Ауруханалар мен емханалар аштықтан өліп жатқандарға толған. Қаланың маңы және қаланың өзінде үсіп және аштықтан өлген адамдардың өліктері үнемі кездеседі. Нан сұрап келіп, босағада құлап, өліп кеткендер мысалдарын, кейде шаналарға тиелген мүліктерінен басқа қалаға келе жатқан жолда қайтыс болған баланың денесі салынған артынан сүйретіліп келе жатқан қазақтардың жанұяларының жағдайларын білеміз. Аш, жартылай үсінген балаларды босағаға тастап кетеді. Біздің сұрақтарымызға олар: «Менің әкем қайтыс болған, менің шешем қайтыс болған, Менің үйім жоқ, Менің тамағым жоқ» деп жауап береді.

Бір үйден келесі үйге қайыр сұрап келетін ашыққан адамдардың айтуынша, кейбір ауылдар мен қоныстар мүлдемге иен қалған, ал басқаларында жүздеген жанұялардан бір-екі, ең жақсы жағдайда он шақты ғана адамдар қалған.

Тұрғындардың бір бөлігі Сібірге кетсе, қалғандары аштыққа ұшырауда және өлуде. Павлодар облысында 1931 жылғы тіркелген тұрғындардың жартысынан азы ғана қалған. Көптеген ауылдар өмір сүруін тоқтатты, Бесқарағай ауданында үш жүз отбасыдан ауылдық кеңестің әкімшілігі ғана қалған [29; 15-16], - деген ресми мәлімдеме бұл айтылғандарды бекіте түседі.

Туған халқымыздың осындай ешқандай соғыссыз, табиғат апатынсыз жағдайдағы тозғынға түсіп, жасырын шетел асып, баудай қырылған қасіретті тарихын баяндайтын деректерді көптеп келтіре беруге болады.

Кеңестік ұжымдастырудан тозғындаған қазақ ауыл тұрғындарының қолынан келген келесі наразылығы республикамыздың барлық аймақтарын қамтыған күші тең емес қарулы көтеріліске шығуы болды. Қазақстандағы кеңестік ұжымдастырудың тарихын кеңінен зерттеуші Т.О. Омарбековтың жазуынша: «1929-1931 жылдары бой көтерген халық наразылықтарының «кейбір жерлерде көтеріліс сипат алғанын» Ф.И. Голощекин өзінің И.В. Сталинге жазған хатында ашық мойындады. Бірақ осынау бұқаралық бас көтерулер кеңес өкіметі жүргізіп отырған күштеу саясатына қарсы бағытталғандықтан ресми партиялық және үкіметтік іс-қағаздарда, құжаттарда біржақты тұрғыда «бандиттік қозғалыстар» ретінде бағаланды. Ресми құжатта «оларға 80 мыңға жуық адам қатысқаны» айтылады. Бұл көтерілістердің ауқымы бүкіл Қазақстанды шарпып, Алтайдан Маңғыстауға дейінгі үлкен аймақты қамтығанын Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ораз Исаевтың өзі де 1932 жылы тамызда И.В. Сталинге жазған хатында мойындаған еді [13; 142].

И.В. Сталин бастаған кеңес өкіметі өзіне қарулы қарсы шығушыларды ешқандай кешірімсіз және аяусыздықпен талқандады. «Көтеріліс ошақтары артиллерия, тіпті авиацияны пайдаланған тұрақты әскерлер күшімен қаталдықпен басылып, негізінен балалар, әйелдер, қарттар қырғынға ұшырады. Қозғалысқа қатысқандары үшін ОГПУ орындары арқылы 5551 адам жазаланып, оның 883-і атылды. Сотсыз жазаланғандар саны одан да көп болды» [23; 298].

Сталиндік осындай ұжымдастыру саясатына қарсы көтерілістердің қатарындағы «Алматы облысындағы Балқаш (бұрынғы Шоқпар) ауданында шаруаларды жаппай ұжымдастырудың өзіндік «ерекшелігі» болды. Мұнда жергілікті белсенділер халықты колхоздарға зорлап кіргізумен шектелмей олардан колхозға мүше болғандары үшін арнайы салық алатынды да шығарды.

1930 жылдың 3 сәуірінде ауданға келген көшпелі халық соты байларды жер аудару мәселесін талқылап жатқан кезде кеңес үйіне наразы халық басып кірді және Кеңес үкіметінің осындағы уәкілдерін тұтқындап, қамап тастады. Соттың барлық іс қағаздары өртелді. Көтерілісшілер аудандағы «Охотсоюздың» магазинін тонап, ондағы қарулармен қаруланып алды. Көтеріліс басып тасталынды. Көтеріліске белсенділік көрсеткендер, қатал жазаланды. Қылмысты жауапкершілікке 57 адам тартылды. Олардың ішінен Қазақстан ПП ОГПУ-нің Ерекше үштігінің 1930 жылғы 30 мамырдағы шешімімен 30 адам атылды, 20 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі әр түрлі мерзімдерге концентрациялық лагерлерге айдалды. 2 адам 3 жыл мерзімге Қазақстанның басқа жерлеріне жер аударылды» [13; 151-152].

Ал бұл деректер Қазақстан бойынша большевиктік қазармалық социализмнің ауыл шаруашылығында ұйымдастырған қасіретіне қарсы көтерілістің бір ғана тарихы болып табылады.

Қорытынды

Міне осылай, қазақ халқының XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы тарихы бақытсыздық, қырғын әкеліп, тұтас бір ұлттың жартысына таяуын қырғынға ұшыратып, елеулі бөлігін жат жерге амалсыздан қоныс аудартқан қайғылы оқиғалар орын алуымен ерекшеленеді. Сталиндік жеке басқа табыну мен қазармалық социализм саясатының орасан зор көлемдегі кінәсіз адамдарды жоюдың сынақ алаңына айналдырылған қазақ жері осы бүгінгі күнге дейін оның қасіретінен айырыла алмай келеді. Халқымыздың қазіргі ұрпағының кез келгенінің жанұясында өткен ата-бабаларының ауыр тағдыры салып кеткен жара бар. Олардың барлығы да сол уақыттағы сталиндік тоталитарлық жүйе мен асыра сілтеушілікке қарғыс айтады. Мұндай апаттың ешқашан, еш халықтың өмірінде қайталанбауын тілейді.

Сондықтан да ұлтымыздың кеңестік ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезіндегі тарихын барынша зерделеп, шетелдік және отандық басылымдарда жариялау тарихшы ғалымдардың міндеті деп есептейміз. Себебі бұл ерекше тарих. Оның зардаптарын тек қазақ халқы емес, барша әлем білуі, біздің осындай қайғымызға ортақтасу керек. Сонымен бірге сталиндік бұл ойранға әлемдік тұрғыда ғылыми баға берілуі тиіс.

Қазақ елінің басына қара бұлт болып өткен аталған уақыт тарихына әлемдік деңгейде баға берілуі үшін:

- бұл тақырыпты әлі де құпиялары ашылмаған халықаралық және республикалық деңгейдегі мемлекеттік архив деректері негізінде жариялау;

- Қазақстандағы сталиндік ұжымдастыру толығымен жарияланған қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі көпсериялы документалды және көркем телесериалдар түсіріп, көрсетілуін қамтамасыз ету;

- БҰҰ арнайы ұйымдары арқылы Кеңес Одағындағы, соның ішіндегі Қазақстандағы жеке басқа табыну, ұжымдастыру, тағы да басқа саясаттың құрбандарын дүниежүзілік деңгейдегі еске алу күнін белгілеуге қол жеткізу;

- Қазақстанның әрбір облыс, аймақтарында халқымыз басынан кешкен осы аштықтың құрбандарын еске салатын ескерткіштер ашу.

Міне, осындай шаралар атқарылғанда қолдан жасалған бұл аштық құрбандарының рухын барша адамзаттың бүгінгі және келешек ұрпақтарының жадында қалдыру, оның енді қайталанбауын қамтамасыз етуде нақты істер атқарылды деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Омарбеков Т.О. Тарихпен өрілген тағдыр / Т.О. Омарбеков. — Астана: «Ана тіл – Ата тарих» Баспа зерттеу орталығы, 2007. – 292 б.

2 Доброноженко Г.Ф. Методология анализа социальной группы «кулаки» в отечественной историографии / Г.Ф. Доброноженко // История России. — 2009. — № 5. — С. 1–25.

3 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (әрі қарай — ҚР ПА). — Қ. 5-Н. — Т.1. — Іс. 2935. — П. 13-14.

- 4 Сидорцов В.Н. Методологические проблемы истории / В.Н. Сидорцов. — Минск, ТетраСистемс, 2006. — 265 с.
- 5 Верт Н. История Советского государства (1900–1991). — М.: ИНФРА-М; Изд-во «Весь мир», 2003. — 480 с.
- 6 Қозыбаев М.К. Тарих зердесі / М.К. Қозыбаев. — Алматы: Ғылым, 1998. — 224 б.
- 7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық [Мәтін]. 4-том. Кеңестік кезеңдегі Қазақстан. — Алматы: «Атамұра», 2010. — 752 б.
- 8 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 190.
- 9 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. — Қ. 30. — Т.1. — Ис. 98. — П. 3.
- 10 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 203. — П. 16.
- 11 ҚР ПА. — Қ. 139. — Т. 1. — Ис. 643. — П. 36.
- 12 Алексеенко А.Н. Курс лекции по истории Казахстана / А.Н. Алексеенко, А.Ф. Жаксылыков. — Усть-Каменогорск: Изд-во ВКТУ им. Д. Серикбаева, 2011. — С. 38, 39.
- 13 Омарбеков Т.О. XX ғ. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы / Т.О. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 14 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 541-546-557.
- 15 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 483. — П. 168-186.
- 16 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 26.
- 17 Аяган Б.Г. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты — Правда о голоде 1932–1933 годов / Б.Г. Аяган, Ж.У. Кыдыралина, А.М. Ауанасова, А.Н. Кашкимбаев, М.Л. Анафинова, К.М. Ильясова; под ред. Б.Г. Аягана. — Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. — 336 с.
- 18 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов – Алматы: Ататек, 1995. — 253 б.
- 19 Алланиязов Т.К. Коллективизация по-каракапайски (1928–1933) / Т.К. Алланиязов. — Алматы: Фонд «XXI век», 2001. — 232 с.
- 20 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 327-328-329.
- 21 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра. — 2003. — Б. 238-239.
- 22 Махат Д. Қазақстандағы тоталитаризм және қуғын-сүргін / Д. Махат. — Астана: Елорда, 2006. — 225 б.
- 23 Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры: учеб. пос. / Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 608 с.
- 24 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 537-557.
- 25 Қозыбаев М. Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру / М.К. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілхожин. — Алматы: Ғылым, 1992. — Б. 5.
- 26 Садықов Т.С. История крестьянских выступлений в Казахстане (1929–1932 гг.): методология проблемы // Вестн. Евразий. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. — 2002. — № 1-2. — С. 10–17.
- 27 Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция (1928–1957 гг.): сб. док. — Усть-Каменогорск: ЦДНИ ВКО, 1998. — 100 с.
- 28 Тұрсынова Ж.Ж. Ғасырлар бойы созылған қасірет / Ж.Ж. Тұрсынова // Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. — Қарағанды: Экожан, 2012. — Б. 278.
- 29 ҚР ПА. — Қ. 5-Н. — Т. 1. — Ис. 2935. — П. 15-16.

С.Т. Набиев, Т.С. Садықов, Ж.О. Хасенова

Меры по коллективизации сельского хозяйства в Казахстане: история и опыт (20–30-е гг. XX в.)

В статье изложена научная оценка цели, хода и последствий сталинской тоталитарной власти 20–30-х годов XX века в Советском Союзе, в том числе и в Казахстане, ликвидации крупных и средних богатых людей в казахском сельском хозяйстве как класса, коллективизации хозяйства в соответствии с требованиями казарменного социализма.

Ключевые слова: Советский Союз, Казахская АССР, сталинская коллективизация, тоталитаризм, казарменный социализм, геноцид, конфискация, голод, репрессии, миграция, демография.

S.T. Nabiyeu, T.S. Sadykov, Zh.O. Khasenova

Measures to collectivize agriculture in Kazakhstan: history and experience (20–30s of the 20th century)

This scientific article outlines and provides a scientific assessment of the purpose, course and consequences of Stalin's totalitarian power of the 20-30s in the Soviet Union, including in Kazakhstan, the elimination of the large rich and medium rich people in Kazakh agriculture as a class, collectivization of the economy in accordance with the requirements of barracks socialism.

Keywords: Soviet Union, Kazakh ASSR, Stalinist collectivization, totalitarianism, barracks socialism, genocide, confiscation, famine, repressions, migration, demography.

References

- 1 Omarbekov, T.O. (2007). Tarikhpen orilgen tagdyr [Fate intertwined with history]. Astana: “Ana til – Ata tarikh” Baspa zert-teu ortalygy [in Kazakh].
- 2 Dobronozhenko, G.F. (2009). Metodologiya analiza sotsialnoi gruppy “kulaki” v otechestvennoi istoriografii [Methodology of analysis of the social group “kulaki” in national historiography]. *Istoriia Rossii - History of Russia*, 5 [in Russian].
- 3 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-N. — Op. 1. — D. 2935. — L. 13-14 [in Kazakh].
- 4 Sidortsov, V.N. (2006). Metodologicheskie problemy istorii [History of methodological problems]. Minsk: TetraSistems [in Russian].
- 5 Vert, N. (2003). Istoriia Sovetskogo gosudarstva (1900–1991) [History of the Soviet state 1900-1991]. Moscow: INFRA-M; Izdatelstvo “Ves mir” [in Russian].
- 6 Kozybayev, M.K. (1998). Tarikh zerdesi [Intelligence of history]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 7 (2010). Qazaqstan tarikhyy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. In 5 volumes. Vol. 4. Kenestik kezendegi Qazaqstan - Kazakhstan in the Soviet period. Almaty: “Atamura” [in Kazakh].
- 8 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 190 [in Kazakh].
- 9 QR OMA [Central State Archive of the Republic Of Kazakhstan]. — F. 30. — Op. 1. — D. 98. — L. 3 [in Kazakh].
- 10 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 203. — L. 16 [in Kazakh].
- 11 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 139. — Op. 1. — D. 643. — L. 36 [in Kazakh].
- 12 Alekseenko, A.N. & Zhaksylykov, A.F. (2011). Kurs lektsii po istorii Kazakhstana [Course lecture on History of Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo Vostochno-Kazakhstanskogo tekhnicheskogo universiteta imeni Dauleta Serikbayeva [in Russian].
- 13 Omarbekov, T.O. (1997). XX g. 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti: komekshi oqu quraly [20th century The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s: Educational tool]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 14 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op.1. — D. 38. — L. 541-546-557 [in Kazakh].
- 15 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op.1. — D. 483. — L. 168-186 [in Kazakh].
- 16 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 26 [in Kazakh].
- 17 Aiagan, B.G., Kydyralina, Zh.U., Auanasova, A.M., Kashkimbayev, A.N., Anafinova, M.L. & Iliasova, K.M. (2012). 1932-1933 zhyldardagy asharylyq aqiqaty — Pravda o golode 1932–1933 godov [The truth about the famine of 1932-1933]. Almaty: TOO “Litera-M” [in Kazakh], [in Russian].
- 18 Nurpeiisov, K. (1995). Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 19 Allaniiazov, T.K. (2001). Kollektivizatsiia po-karsakpaiksi (1928–1933) [Collectivization by Karsakpayski 1928-1933]. Almaty: Fond “XXI vek” [in Russian].
- 20 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 327-328-329 [in Kazakh].
- 21 Nazarbayev, N.A. (2003). Tarikh tolqynynda [In the tide of history]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 22 Makhat, D. Qazaqstandagy totalitarizm zhane qugyn-surgin [Totalitarianism and repression in Kazakhstan]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 23 Masanov, N.E., & Abylkhozhin, Zh.B. (2001). Istoriia Kazakhstana: narody i kultury: uchebnoe posobie [History of Kazakhstan: people and culture: textbook]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 24 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 537-557 [in Kazakh].
- 25 Kozybayev, M., Aldazhumanov, K.S., Abilgozhin, Zh.B. (1992). Qazaqstandagy kushpen uzhymdastyru [Collectivization by force in Kazakhstan]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

26 Sadykov, T.S. (2002). Istoriiia krestianskikh vystuplenii v Kazakhstane (1929–1932 gg.): metodologiiia problemy [History of peasant protests in Kazakhstan (1929-1932): methodology problems]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova - Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University*, 1-2, 10–17 [in Russian].

27 (1998). Pod grifom sekretnosti. Otkochevki kazakhov v Kitai v period kollektivizatsii. Reemigratsiia (1928–1957 gg.): Sbornik dokumentov [Under the rubric of secrecy. Emigration of Kazakhs to China in the period of collectivization. Re-emigration, 1928-1957. Collection of documents]. Ust-Kamenogorsk: Tsentri Dokumentatsii Noveishei Istorii VKO [in Russian].

28 Tursynova, Zh.Zh. (2012). Gasyrlar boiy sozylgan qasiret [A suffering that lasted for centuries]. *Qazaqstandagy saiasi qugyn-surgin zhane asharyshlyq qurbandaryn eske alu kunine arnalgan Respublikalyq gylimi-tazhibelik konferentsiia materialdary - Materials of the republican scientific-practical conference on the Day of Remembrance of the Victims of Political Repression and Famine in Kazakhstan*. Karagandy: Ekozhan [in Kazakh].

29 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-H. — Op.1. — D. 2935. — L. 15-16 [in Kazakh].